

VYOSTŘOVÁNÍ PROTEKTORÁTNÍ PROTIŽIDOVSKÉ POLITIKY V ROCE 1941

Jan Machala

Ústav pro studium totalitních režimů

Zahájení války na východní frontě proti SSSR prezentoval nacistický režim jako další fázi boje proti židobolševismu. Průvodním důsledkem byla další lokální omezení pro obyvatele židovského původu a „spontánní“ fyzické útoky na židy a židovský majetek, především však intenzivní příprava dalších protizidovských opatření na celoprotektorátní a celoříšské úrovni. Mnohá z těchto opatření nevznikla v důsledku války na východě, ale byla připravována již v předcházejících měsících, nebo dokonce letech.

Protizidovská politika a perzekuce v prvních letech okupace jsou již poměrně dobře zpracovaná témata.¹ Pozornost autorů se však dosud soustřeďuje především na samotné předpisy a jejich vydavatele, mnohem méně již na jejich uplatňování v každodenní realitě okupačního života. Historikové zabývající se daným tématem navíc nejsou jednotní v názoru na míru aktivního podílu protektorátní samosprávy na protizidovské politice okupantů.² Tento příspěvek si neklade ambice zaplnit mezery v dosavadním bádání, chce spíše shrnout současné poznatky k problematice se zvláštním důrazem na změny v přístupu k „řešení židovské otázky“, k nimž došlo v průběhu roku 1941.

Psaní slova „židé“, to jest s malým začátečním písmenem jako označení pro skupinu osob vyznávajících židovské náboženství nebo skupiny na podkladě náboženské příslušnosti definované nacistickými rasovými zákony, se bude v příspěvku řídit pravidly českého pravopisu, a nikoliv způsobem psaní převládajícím v dobových pramenech, ovlivněných direktivami okupační moci.

Postavení protektorátních židů před rokem 1941

Diskriminace – a v některých výjimečných případech i fyzické útoky proti občanům židovské víry – mají svůj počátek již před březnovou okupací českých zemí, v období tzv. druhé republiky.³ Zejména nově ustavená vládní Strana národní jednoty, sdružující příslušníky bývalých stran politické pravice, omezovala židům například členství ve straně a ve svém programovém prohlášení z prosince 1938 se ústy předsedy vlády Rudolfa Berana (šlo tedy současně o program vládní) veřejně zasazovala o řešení židovské otázky, které však (alespoň oficiálně a po určitou dobu) mělo být postaveno na základě národnostním, a nikoliv rasovým. Příliš pozadu nezůstala ani opoziční Národní strana práce, jejíž jádro tvořila sociálně demokratická strana zbavená předáků

- 1 Z poměrně početné produkce zasluhují pozornost například tituly: JANIŠOVÁ, Milena (ed.): *Osud Židů v protektorátu 1939–1945*. Sborník studií Livie Rothkirchenové, Evy Schmidtové-Hartmannové, Avigdora Dagona. Trizonia pro Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, Praha 1991; KÁRNÝ, Miroslav: „Konečné řešení“. *Genocida českých Židů v německé protektorátní politice*. Academia, Praha 1991; KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana (eds.): *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Cechách a na Moravě v letech 1939–1945*. Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, Praha 1998.
- 2 Názor, že protektorátní vláda a podřízené české úřady jen velmi neochotně plnily německé příkazy týkající se židů, zastával zejména historik Tomáš Pasák. Naopak Helena Petrův upozorňovala na případy protizidovských předpisů, kdy iniciativa českých úřadů podle jejího názoru předběhla úmysly Němců. Viz PASÁK, Tomáš: *Pod ochranou Říše*. Práh, Praha 1998; PETRŮV, Helena: *Právní postavení židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*. SEFER, Praha 2000, zejm. s. 46–54.
- 3 K tomu viz POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZAHRADNÍKOVÁ, Marie (eds.): *Židovská menšina za druhé republiky*. Židovské muzeum v Praze, Praha 2007.

židovského původu.⁴ Za politickými stranami nezůstaly dlouho pozadu stavovské organizace, zejména v oborech, u nichž byl deklarován „neúměrný“ podíl židů vytvářejících příliš silnou konkurenci ostatním. K vytlačování židů ze svých řad se tak již na přelomu roku uchylovaly komory lékařská a advokátní a rovněž studentské spolky. V období ledna až března 1939 byli židé vylučováni ze státní činné služby, především cestou předčasného penzionování, přeložením na trvalou dovolenou s čekatelným a nátlakem na „dobrovolný“ odchod. Přes dílčí alibistické pokyny, které připouštěly výjimky pro klíčové zaměstnance, bylo takto postiženo odhadem tisíc osob; především vyšších zaměstnanců správy, školství a justice.⁵ Jeden z motivů tohoto postupu spočíval ve vládní snaze co nejrychleji umístit „spolehlivé Čechy“, kteří přišli o místo při okupaci pohraničí. Okruh takto postižených osob byl definován na základě náboženské příslušnosti; často též na základě náboženství obou rodičů. Stejně jako zaměstnanci-židé, byly v zájmu umístění českých zaměstnanců obětovány i ženy. Na regionální a místní úrovni se též objevovala snaha řešit další průvodní jevy uprchlictví, akutní bytovou krizi, především na úkor židů.⁶

V daleko obtížnější situaci se ocitli uprchlíci z pohraničí, ať již měli v bývalé ČSR domovské právo nebo ne. Zejména vůči uprchlíkům německé národnosti zaujímaly české úřady nekompromisní postoj, a pokud si tito lidé nezajistili rychlé vycestování do třetích zemí, často je vracely na území ovládaná nacisty.⁷ Také jediná dvě vládní nařízení (tj. v dobovém kontextu opatření s mocí zákona), která lze v období druhé republiky interpretovat jako protizidovská, byla namířena proti uprchlíkům z Německa, Rakouska a z okupovaného pohraničí.⁸

Do popředí vystupovala též otázka majetková. Na zvýšený odliv židovského kapitálu, který byl spjat s židovskou emigrací, vládními kruhy jinak podporovanou, vláda reagovala administrativními opatřeními, jejichž cílem byl nucený převod větší části majetku do správy některé domácí instituce.⁹ V tomto kontextu nepřekvapuje, že překladatel a publicista Pavel Eisner po válce označil období druhé republiky jako „předpekli“.¹⁰

Bezprostředně po okupaci českých zemí, 15. března 1939, která proběhla formou hladké transformace institucí dosud víceméně suverénního státu na instituce protektorátní, podnikli radikální antisemité řadu útoků proti majetku židů i proti jejich občanským právům. Také vláda, která 17. března poprvé zasedala v nové roli protektorátní vlády, toho dne přijala soubor pro-

- 4 RATAJ, Jan: Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé češství“. In: *Židovská menšina za druhé republiky*, Židovské muzeum v Praze, Praha 2007, s. 30–33.
- 5 ROTHKIRCHENOVÁ, Livie: Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In: *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945*, s. 25.
- 6 PÁLKA, Petr: Židé v Holešově 1939–1943 a řešení bytové otázky ve městě. In: *Židé a Morava XIV. sborník příspěvků přednesených na konferenci konané v Muzeu Kroměřížska dne 14. listopadu 2007*. Kroměříž 2008, s. 175–191.
- 7 Viz FRANKL, Michal: Druhá republika a židovští uprchlíci. In: *Židovská menšina za druhé republiky*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2007, str. 45–56; LONDONOVÁ, Louise: Britská vláda a židovští uprchlíci z Československa. In: *Terezínské studie a dokumenty*. SEFER, Praha 2003, s. 113, 116 a 120. V tomto příspěvku se nebudu zabývat některými dřívějšími opatřeními proti židům cizí státní příslušnosti, jako byly např. razie proti ilegálním židovským uprchlíkům, které organizovalo agrární stranou ovládané Ministerstvo vnitra již v letech 1938–1939. K tomu např. FRANKL, Michal: První republika a židovští uprchlíci před nacismem. In: *Židé v Čechách*. Židovské muzeum v Praze, Praha 2007, s. 21–31; MENŠÍKOVÁ, Miroslava: Počátky perzekuce židovského obyvatelstva v Brně. In: *Židé a Morava VII. sborník z konference konané 15. listopadu 2000 v Muzeu Kroměřížska*. Muzeum Kroměřížska, Kroměříž 2001, s. 140–146.
- 8 ROTHKIRCHENOVÁ, Livie: Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In: *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945*, s. 24–26.
- 9 SEEMAN, Richard (ed.): *Cesta do Wannsee. Konečné řešení takzvané židovské otázky a germanizace českých zemí*. Středokluky 2008, s. 56.
- 10 SOUKUPOVÁ, Blanka: Židé a židovská reprezentace v českých zemích v letech 1945–1948 (mezi režimem, židovstvím a judaismem). In: *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce. Od osvobození k nové totalitě*. Praha 2009, s. 56.

tižidovských opatření a schválila usnesení advokátní komory z 15. března, jímž se židovským advokátům zakazovalo zastupování klientů před soudy. Podobně se zachovala lékařská komora a následně také komora báňských inženýrů. Protektorátní vláda se dále usnesla na tom, aby zmocnění ministři zajistili odstranění židů z vedoucích pozic v průmyslových podnicích a obchodních organizacích. Současně vyslovila souhlas s vnějším odlišením židovských obchodů.¹¹ Mezi vylučovací opatření tohoto období patří též vládní nařízení z 21. dubna 1939 o vyloučení některých osob z výkonu veřejných funkcí v soudnictví. To sice nebylo výslovně namířeno proti židům, ale zdánlivě neutrální definice vylučující z funkcí soudců, přísedících, konkurzních správců, poručníků, soudních znalců a tlumočnicků ty, kteří „z důvodu veřejného klidu a pořádku“ nejsou kompetentní úřad vykonávat, se uplatňovala takřka výlučně proti židům.¹²

Na první pohled se zde projevuje Hitlerovo prohlášení z konce března 1939, podle něhož Říše nemá zájem na rasové ochraně českého národa, a tudíž má být řešení židovské otázky na území Protektorátu ponecháno v kompetenci protektorátní vlády a jen na ní záleží, zda a jaká opatření proti židům přijme. Toto prohlášení však už od samého počátku relativizovalo silné postavení říšského protektora, v jehož pravomoci bylo podnikat nutná opatření k zajištění pořádku a bezpečnosti, ale též pravomoc říšské vlády a zejména říšského ministerstva vnitra vydávat předpisy s platností též pro území Protektorátu.¹³

Majetková opatření

Velmi záhy se ukázalo, že prvořadý zájem Říše se týká především „židovského majetku“, proto – ač se tento příspěvek tzv. arizaci nevěnuje – je rovněž nutné zmínit nejpodstatnější protizidovská opatření z hospodářské a majetkoprávní oblasti.

Již v prvních týdnech po okupaci vydala protektorátní vláda nařízení, jímž se zaváděl dozor nad hospodářskými podniky a případně i vnučená správa. Ani v tomto nařízení se výslovně nemluví o židech, evidentně však sloužilo jako prostředek k arizaci židovského majetku do českých rukou. Z podnětu národohospodářské komise Národního souručenství vznikl již počátkem dubna soupis podniků s „neárijským“ majitelem, do nichž měli být dosazeni čeští – arijské – důvěrníci. Znalci dějin druhého odboje si patrně vybaví epizodu z paměti Ludvíka Svobody, v níž se před odchodem do exilu stal – spolu se dvěma dalšími důstojníky – formálně správcem octárny v Bzenci na Hodonínsku.¹⁴ Svoboda se pochopitelně nezmiňuje, kdo továrnu „spravoval“ před oním důstojnickým triumvirátem, lze však důvodně předpokládat, že původně měla židovské majitele. Podobným způsobem, na úkor židů, chtěla protektorátní vláda po značné redukci armády zajistit „trafiky“ bývalým vysokým důstojníkům, kteří se tak vlastně měli stát arizátory. Podíl bývalých důstojníků československé armády (mnohdy legionářů) na arizaci patří k dosud málo zmapovaným tématům dějin okupace.

Převodu židovského majetku do českých rukou však, jak je výše naznačeno, chtěli Němci zabránit, a proto mezi první protizidovské předpisy okupantů patřila nařízení vojenské správy z března 1939 zakazující přesun židovského majetku, nejprve na Moravě a o týden později i v Čechách. Zásadní normou týkající se vlastnických práv židů však bylo nařízení říšského protektora o židovském majetku ze dne 21. června 1939. To nejenže definovalo židovský majetek (a omezovalo nakládání s ním), ale především definovalo, kdo je „žid“ – zcela podle znění tzv. norimberských zákonů z 15. září 1935. To jest: žid byl ten, kdo měl alespoň tři podle víry židov-

11 KÁRNÝ, Miroslav: „Konečné řešení“, s. 23–24.

12 PETRŮV, Helena: *Právní postavení židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*, zejm. s. 74–75.

13 KÁRNÝ, Miroslav: „Konečné řešení“, s. 22–23.

14 SVOBODA, Ludvík: *Cestami života*. Svazek 1. 2. vydání. Orego, Říčany 1996, s. 202–206.

ské prarodiče (Istjude); za žida byl považován míšenec, který byl židovského náboženství nebo v manželství s židem (Geltungsjude). Nařízení v následujících letech doplnilo devět prováděcích pokynů, jakož i směrnice protektorátních ministerstev.¹⁵ Místo připravených nařízení protektorátní vlády tak vydal protektor nařízení vlastní, která z arizace učinila též nástroj germanizace. Z dalších důležitých předpisů lze uvést nařízení říšského protektora z 8. března 1940, jímž se převáděl veškerý majetek židovských náboženských obcí v Protektorátu na Židovskou náboženskou obec v Praze. Správa majetku se tím centralizovala a usnadnilo se disponování s ním. Dále jmenujme nařízení, podle něhož veškerý prodej bytového zařízení po 10. říjnu 1940 museli židé oznámit Ústředně pro židovské vystěhovalce.

Ghetto beze zdí

Termínem „ghetto beze zdí“ zavedl historik Miroslav Kárný dnes již ustálené označení pro soubor opatření, jimiž byli židé a osoby židovského původu vylučováni z veřejného života a postupně izolováni od ostatního obyvatelstva.¹⁶ Jak již bylo řečeno, nařízení říšského protektora o židovském majetku mělo mnohem širší dopad, než vyplývá z jeho názvu, neboť se jím v Protektorátu uplatňovala rasová kritéria norimberských zákonů, ač původně deklarovaným záměrem bylo ponechat tuto záležitost v kompetenci protektorátní vlády. Vymezením právního postavení židů se zabývala již předchozí Beranova vláda v čase druhé republiky, ale svůj záměr nestihla realizovat.¹⁷ Osnova nyní připravovaného vládního nařízení o právním postavení židů ve veřejném životě v mnohém navazovala na již přijatá opatření z předchozího období. Návrh stanovil, že židé nejsou plnoprávními občany Protektorátu, vylučoval je z členství v Národním souručenství, zakazoval jim pracovat ve státní správě, soudnictví, školství a vědeckých institucích, v advokacii, lékařství a v žurnalistice, s výjimkou určitého počtu osob, které však mohly pracovat pouze pro židovské klienty, pacienty a zákazníky.

K osnově se pochopitelně vyjadřovaly všechny příslušné odbory Úřadu říšského protektora, přičemž spor se vedl zejména o samotnou definici skupiny, na niž se mělo nařízení vztahovat, a o možnost udělování prezidentských výjimek, tzv. čestného árijství. Němečtí úředníci argumentovali vůči druhé jmenované sporné položce například tím, že by tak státní prezident překročil svou pravomoc, která mu umožňuje pouze udělovat milosti, nikoliv vyjimat z dosahu zákona; a dále prý vznikalo nebezpečí korupce. Přesto byl paragraf o prezidentských výjimekách ve vládním nařízení zachován, byť se jeho dosah nakonec značně omezil (vůbec například nechránil majetek dotčených osob) a také počet kandidátů na „čestné árijství“ byl v poměru k počtu podaných žádostí nepatrný.¹⁸ Vláda nakonec vybrala pouze 41 osob, mezi nimiž výrazně převažovali lidé z podnikatelských kruhů, navzdory opakovanému upozornění ze strany nacistů, že právě židé s vlivem na hospodářství musejí být z veřejného života vyloučeni především. I takto omezený seznam nakonec protektor v úplnosti zamítl – ale stalo se tak až v roce 1941 za úřadování Reinharda Heydricha. Mnohé význačné osobnosti z řad kandidátů na „čestné árijství“ později zahynuly v nacistických koncentračních táborech.¹⁹

Co se týče definice okruhu postížených, již bylo zmíněno, že ta byla určena v rámci nařízení říšského protektora o židovském majetku a vládě nezbylo než tento fakt respektovat. Námitky vůči

15 PETRŮV, Helena: *Právní postavení židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*, zejm. s. 59–69.

16 KÁRNÝ, Miroslav: „*Konečné řešení*“, s. 50.

17 ROKOSKÝ, Jaroslav: *Rudolf Beran a jeho doba. Vzestup a pád agrární strany. Ústav pro studium totalitních režimů*, Praha 2011, s. 392 a 403–407.

18 *Národní archiv* (dále jen NA), fond (dále jen f.) Úřad říšského protektora 1939–1945, signatura I-3b 5801 Právní postavení židů ve veřejném životě v protektorátu 1939–1943, karton 388.

19 KÁRNÝ, Miroslav: „*Konečné řešení*“, s. 47–49.

nařízení měl též říšský ministr vnitra, který se držel původního záměru omezovat židy postupnou „salámovou taktikou“ a široce pojaté vládní nařízení bylo z tohoto hlediska příliš radikální. Nakonec však převážil názor protektora Neuratha, podle něhož situace v Protektorátu vyžadovala specifické řešení.

Vládní nařízení z 4. 7. 1939 o právním postavení židů ve veřejném životě vyšlo kvůli sporům o jeho konečné znění a po četných úpravách až 24. dubna 1940.²⁰ Jeho některé části, zejména ty o vyloučení židů z výkonu některých povolání, se v praxi uplatňovaly už řadu měsíců.

Policejní nařízení k omezení styku s nežidovským obyvatelstvem

Velmi pestrou skupinu protizidovských nařízení tvoří vyhlášky a policejní příkazy zakazující vstup židů do určitých objektů a na místa přístupná veřejnosti – například do restaurací, kaváren, do kin, divadel, na koupaliště, do parků nebo do knihoven. Obvyklý postup byl takový, že ústřední protektorátní orgán (prezidium ministerské rady apod.) vydal pokyn zemským a okresním úřadům a policejním ústřednám s podrobnými požadavky na znění příslušné vyhlášky s možností přizpůsobení lokálním podmínkám. Všechna nařízení spadající do této skupiny měla jednak znepříjemnit životní podmínky příslušníků židovské menšiny a jednak zvýšit kontrolu jejich pohybu.

Po jednoznačném stanovení definice „žida“ bylo zřejmě okupantům v zásadě jedno, kdo bude vydávat další konkrétní nařízení a zákazy. Spíše však preferovali cestu prostřednictvím protektorátních orgánů. Dne 3. srpna 1939 tak na doporučení říšského protektora Ministerstvo vnitra vydalo nařízení o omezení styku nežidovského obyvatelstva s židy a současně pokyn podřízeným okresním a policejním úřadům k omezení vstupu židů na veřejná místa a do veřejných budov, popřípadě ke zřízení zvláštních oddělení či vypsání zvláštních úředních hodin pro židy za účelem co nejvíce omezit ve veřejných prostorách jejich styk s ostatním obyvatelstvem.

Pro tuto etapu policejních omezení v letech 1939 a 1940 jsou charakteristické dva aspekty. Zaprvé, omezení se měla přizpůsobit místním podmínkám, možnostem a zvyklostem, což stálo v protikladu s pozdější snahou o jednotnou úpravu jak v rámci Protektorátu, tak ve vztahu k ostatnímu říšskoněmeckému území a bylo i příčinou později tolik kritizovaných odchylek při „řešení židovské otázky“. Zadruhé, zejména v počátcích, v létě 1939, byla tato omezení pokrytecky zdůvodněna množícími se útoky proti židům. Oficiálně tedy tyto předpisy vznikaly v zájmu bezpečnosti židovských osob a majetku.²¹ V pozdějších letech již naopak bylo oficiálním důvodem těchto opatření potrestání židů – například za jejich podíl na šeptané propagandě a sabotážích, ať už skutečný nebo smyšlený – nebo ochrana „árijského“ obyvatelstva – například proti údajnému znevýhodnění při nákupu potravin.

Podle ustanovení z 20. února 1940 nesměli židé navštěvovat kina a divadla, přičemž už v roce 1939 měli v řadě měst zakázáno navštěvovat kina na základě nařízení o omezení styku nežidovského obyvatelstva se židy. V květnu 1940 vydalo Policejní ředitelství v Praze vyhlášku, která s okamžitou platností zakazovala židům vstup a setrvání ve veřejných sadech a zahradách (parcích) v policejním obvodu Hlavního města Prahy. Vyhláška Policejního ředitelství v Praze zakázala od 4. srpna 1940 židům vstup do všech lesů v okolí města Prahy, státních i soukromých. V procesu omezování styku nežidovského obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava se židy a jejich postupného vylučování z většinové společnosti došlo také na konci léta 1940 na otázku přechodného ubytování židů v hotelech. Za zásadně nevhodné pro ubytování židů byly označeny hotely třídy „A“ a hotely, v nichž se ubytovali převážně cizinci. V platnost vstoupil zákaz návštěv

20 Sbírnka zákonů a nařízení, ročník 1940, částka 44, s. 337–342.

21 KÁRNÝ, Miroslav: „Konečné řešení“, s. 50.

kulturních a sportovních akcí nebo aktivní účasti na nich, chození na plovárny a do veřejných lázní. Na mnoha místech měli židé zakázáno zaměstnávat v domácnosti mladé árijské ženy. Na základě policejních opatření se objevovaly (a občas i mizely) také cedule s dvojjazyčnými nápisy „Židovský obchod“, či naopak „Židům vstup zakázán“. V srpnu 1940 se upustilo od dosavadní praxe oddělených prostor, případně jen zvláštních stolů pro židy, a všichni majitelé restaurací, hospod atd. si museli vybrat, zda budou nadále provozovat „čistě židovský“, nebo „čistě árijský podnik“. Většina pochopitelně volila druhou možnost.²²

Systém diskriminačních opatření, neustále rozšiřovaný a zpříšňovaný, někdy až do absurdních krajností, měl dvě zásadní slabiny: nedostatečnou možnost vymáhat a kontrolovat dodržování všech nařízeních a vlastně i po dlouhou dobu neujasněnou kompetenci kontrolních orgánů.

Kompetence kontrolních orgánů

Výnos Ministerstva vnitra ze srpna 1939 sice svěřil vydávání protizidovských opatření protektorátním úřadům a dohled na jejich dodržování policejním úřadům, velitel bezpečnostní policie a SD však opakovaně vyhradil pověření vydávat předpisy a dohlížet na jejich dodržování německým bezpečnostním složkám; především Gestapu. Ministerstvo vnitra proto dopisem z 20. 2. 1940 sdělilo podrizeným úřadům, že nařízením Gestapa byl zakázán židům pobyt na ulici po 20. hodině, čímž se měla s definitivní platností také vyřešit otázka večerních návštěv zábavních podniků (divadla, kina) osobami židovského původu. Odpoledním návštěvám měly úřady zamezit vyvěšením tabulek „Židům nepřístupno“ přímo u vchodu do zábavních podniků. Od provádění nařízení skrze vyhlášky se mělo napříště upustit. Současně však s odkazem na původní nařízení z 3. 8. 1939 ministr vnitra zdůraznil, že kontrola dodržování všech protizidovských opatření náleží pouze orgánům Gestapa, musí jim však být na požádání poskytnuta spolupráce.²³

Záhy se ozvaly protestní hlasy oberlandrátů a místních vedoucích NSDAP, poukazující na nízké početní stavy Gestapa, které neumožňují důkladný dohled nad židy. Například oberlandrát z Hradce Králové vyjádřil v dopise z 6. 7. 1940 nesouhlas s tím, že dohledem na vyhlášky týkající se styku židů s áriji je pověřeno výlučně Gestapo, protože dohled na jejich dodržování by měl být povinností především protektorátních úřadů, které je vydávají. Ministr vnitra proto dalším nařízením z 12. 9. 1940 výnos o opatření proti židům patričníým způsobem opravil.²⁴

V polovině roku 1940 představitelé okupační správy dospěli k názoru, že protizidovská opatření „přizpůsobená místním poměrům“ nesplňují jejich očekávání. Napříště proto vydávání protizidovských opatření policejní a majetkoprávní povahy náležejí do kompetence Gestapa a podléhají předchozímu schválení velitelem bezpečnostní policie a SD. Tím začal proces postupného sjednocování diskriminačních opatření v Protektorátu, završený v roce 1941.

Změny v protizidovské politice v roce 1941

Jestliže opatření v letech 1939–1940 měla za cíl především židy vytlačit z prestižních funkcí a výnosných povolání a také je postupně segregovat, od roku 1941 patřila k novým dominantním prvkům snaha omezit, případně dostat zcela pod kontrolu přísun základních životních potřeb. Již v předchozí etapě se sporadicky objevoval požadavek nacistů a kolaborantů odříznout židy od producentů potravin.²⁵

22 *Zemský archiv Opava – Pobočka Olomouc* (dále jen ZAO-OL), f. Policejní ředitelství Olomouc (nezpracováno), Perzekuce židů, II, fol. 101.

23 *NA*, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, karton (dále jen k.) 389, folio (dále jen fol.) 503–506.

24 *NA*, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 556–559.

25 *Státní okresní archiv Kroměříž* (dále jen SOKA KM), f. Holešov B-a-2, k. 78, i. č. 643.

V rámci prvních policejních opatření proti židům v roce 1939 byla v některých místech omezena doba, kdy mohli židé nakupovat v obchodech. V červenci 1940 vyšlo nařízení omezit nákupní dobu ve všech okresech, například v Olomouci na dvě hodiny dopoledne a dvě odpoledne.²⁶ Dne 4. února 1941 bylo vyhlášeno další omezení nákupní doby, tentokrát pouze na dobu od 15 do 17 hodin. Příčinou či spíše záminkou se staly stížnosti Úřadu říšského protektora na to, že židé, protože mohou nakupovat dopoledne, mají lepší výběr zboží než pracující. Protektorátní úřady pověřené přešetřením stížnosti sice její oprávněnost nepotvrdily, k omezení nákupní doby přesto došlo a tentokrát jednotně pro celý Protektorát.²⁷ V červnu 1941 byl pod obdobnou záminkou – protože řezníci dostávají čerstvé maso v pátek odpoledne, mají prý židé možnost kupovat lepší maso – vydán zákaz prodeje masa židům v pátek.

Omezení v přidělu potravin a jiného zboží

V březnu 1941 byly potravinové lístky pro židy označeny písmenem „J“, což znamenalo nižší přiděly; do té doby dostávali stejný přiděl potravin jako ostatní (kromě ovoce). Rovněž na lístcích pro domácnost byl vyznačen počet jejich židovských členů. Již 28. 11. 1940 si vedoucí styčné stranické úřadovny NSDAP stěžoval Úřadu říšského protektora, že mu ze všech částí Protektorátu přicházejí zprávy, že židé nedodržují nákupní dobu a kromě toho si nechávají nakupovat od Čechů. Jako protiopatření navrhol označení židů, popřípadě alespoň jejich potravinových lístků, slovem „Jude“, jak se již zavedlo v Říši. Navíc požadoval omezení jejich mobility.²⁸ Dne 3. března 1941 bylo židům zakázáno rybaření a 31. března téhož roku lov zvěře.

Rovněž v březnu 1941 bylo zakázáno vydávat židům šatenky, s výjimkou židů ve smíšeném manželství nebo pokud to vyžadovalo jejich zaměstnání. Od května 1941 židé nesměli nakupovat losy v loterii, od 1. října nesměli dostávat tabák a tabákové výrobky a od 25. října holicí mýdlo a přídavek mýdla pro děti.

Zejména omezení přidělu potravin přímo souviselo s přípravou a později průběhem války proti SSSR. Podle nacistických plánů mohla být válka proti Sovětskému svazu úspěšná pouze tehdy, bude-li armáda plně zásobována z místních zdrojů. To se zajistit nepodařilo, a proto přišel na řadu alternativní plán odebírání potravin „nepotřebným“ skupinám obyvatelstva a jejich přímá fyzická likvidace.

V průběhu roku 1941, od začátku války proti SSSR, byli židé pravidelně vylučováni z mimořádných přidělů cukru a luštěnin. Od 23. října 1941 platil zákaz dávat nebo prodávat židům ovoce, marmelády, sýry, cukrovinky, ryby, drůbež, zvěřinu, konzervy a 27. listopadu doplnily seznam zakázaného zboží lihoviny.²⁹ S nastávající zimou byly zakazy prodeje jednotlivých komodit několikrát zopakovány.

Omezení v sociální sféře

Od 2. května 1941 podléhaly nájemní smlouvy nebytových prostor k účelům provozování živnosti přezkoumání oberlandrátů, které je mohly okamžitě zrušit a nařídít vyklizení bytu. Od 26. června byli židé vyloučeni z ochrany zákona o ochraně nájemníků před výpovědí. Od 20. července neměli židé a židovské podniky nárok na náhradu válečných škod. Od 5. srpna byli vyloučeni z podpory ze strany veřejné chudinské péče; místo ní připadla povinnost podporovat chudé židy židovské náboženské obci. Od 21. listopadu 1941 ztratili židé nárok na přídatky pro početné rodiny.³⁰

26 Vyhláška. *Moravský večerník*, 30. 7. 1940.

27 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 652.

28 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 649.

29 PETRŮV, Helena: *Právní postavení židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*, zejm. s. 123–125.

30 Tamtéž, s. 119–122.

Ghetto beze zdí v roce 1941

V roce 1941 vyšla další série omezení, jejichž účelem bylo izolovat židy od okolního světa: 7. ledna 1941 přišlo nařízení zrušit telefonní stanice židů. Ponechány mohly být jen židovským lékařům, nemocnicím, židovské náboženské obci a schváleným distributorům zboží. Zákaz se samozřejmě týkal také používání telefonních budek. V dopise říšského ministerstva pošt Úřadu říšského protektora z 22. 8. 1940 se výslovně uvádí, že toto opatření je diktováno požadavkem politické a kulturní izolace židů a také snahou odebrat z jejich rukou důležitý sdělovací prostředek.³¹

Dne 23. ledna 1941 vyšlo nařízení, na jehož základě byli židé povinni odevzdat své řidičské průkazy a dostali zákaz řídit motorová vozidla. Ve vlacích nesměli od srpna 1941 jezdit ve spacích a lůžkových vagoncích. Od 14. října 1941 byly židům vyhrazeny pouze nejnižší vlakové třídy a vlakem směli cestovat jen s povolením německého nebo protektorátního úřadu. Nesměli používat rychlíky a zrychlené vlaky.³² V prosinci 1941 se nařízení, že židé smějí používat k jízdě jen plošinu tramvaje, změnilo ve všeobecný zákaz jezdit městskou hromadnou dopravou pro všechny židy bez zvláštního povolení.

Od března 1941 byl omezen vstup židovského obyvatelstva do peněžních ústavů. Židé mohli vyřizovat své požadavky v bankách pouze od 8 do 9 hodin ráno. Zákaz vstupu židů do lesů, který v některých oblastech, například v Praze, platil od předchozího roku, byl 21. července 1941 rozšířen na celé území Protektorátu Čechy a Morava. Policejní ředitelství v Praze vydalo 6. září 1941 vyhlášku, kterou zakazovalo židům vstup do veřejných knihoven. Články požadující omezení přítomnosti židů v knihovnách však začaly vycházet v novinách už téměř o rok dříve. Podle usnesení knihovnické rady Ústřední městské knihovny Hlavního města Prahy měli židé k návštěvě knihovny a čítárny vymezeny jen určité hodiny již od června 1940. Na to navazoval všeobecný zákaz vstupu židům do muzeí, galerií, archivů, čítáren, na výstavy a aukce uměleckých předmětů ze 4. prosince 1941. Oznámení zákazu vstupu židům muselo být umístěno nejen u vstupu na takovou akci nebo do budovy, ale muselo být uvedeno i na plakátě, který akci propagoval.³³

Pracovní povinnost židů

Minimálně od roku 1940 se také objevovaly požadavky na nucené pracovní nasazení židů.³⁴ Poté, co byli vyloučeni z řady profesí, patrně židé v antisemitech budili dojem až příliš nezaměstnaných. K realizaci záměru došlo v roce 1941. V lednu až květnu 1941 se muži ve věku 18–50 let měli nahlásit u své náboženské obce ke zdravotní prohlídce za účelem zjištění pracovní schopnosti. Židovské ústředí práce při ŽNO v Praze tak mělo zajistit pracovní síly v odvětvích s nedostatkem dělníků.

Změna v postavení tzv. privilegovaných

Rok 1941 a vstup Německa do války proti SSSR znamenal zhoršení situace mnoha dalších osob označených za židy – výše zmíněná opatření se totiž na některé kategorie židů nevztahovala: především na židy ve smíšeném manželství a zejména na židy cizí státní příslušnosti. Od června 1941 však byli prakticky všichni cizí židé buď příslušníky nepřátelských států (SSSR), nebo spojeneckých států, které postupně přestaly své židovské občany chránit. Například 21. srpna 1941 vyšlo nařízení, že omezující opatření v zásobování platí pro židy bez rozdílu státní příslušnosti,

31 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 460–473.

32 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 475–482.

33 PETRŮV, Helena: *Právní postavení židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*, s. 127–130.

34 *SOkA KM*, f. Holešov B-a-2, k. 78, i. č. 643.

a 28. srpna vyhláška protektorátního ministra spravedlnosti, že také nařízení říšského protektora o židovském majetku se vztahuje i na cizince. Dne 26. listopadu 1941 byl vydán 11. dodatek k tzv. norimberským zákonům – židé, kteří pobývali v cizině, pozbyli německou státní příslušnost (pokud ji měli) a jejich majetek propadl Říši; to platilo i pro protektorátní příslušníky.

Bohužel nezůstalo pouze u nařízení a zákazů. Po zahájení války na východě se i navzdory pokynům říšského protektora, jehož hlavní snahou bylo udržet na svěřeném území klid, opět množily fyzické útoky na židy a jejich majetek. V létě 1941 vyrabovaly skupiny SA židovské chrámy v Bzenci, Strážnici a Uherském Hradišti; došlo k vypálení synagogy v Holešově, Uherském Brodě i jinde.³⁵

Označení židů

Mnohá výše zmíněná opatření učiněná do první poloviny roku 1941 měla, jak už bylo řečeno dříve, zásadní slabinu: pokud se osoba považovaná za žida pohybovala v prostředí, kde ji nikdo neznal, nemusela omezení respektovat – nacisté neměli zaručený způsob, jak od pohledu určit židovský původ.

Na území Protektorátu se již v dopise pražského německého úředníka Rudolfa Pitzeka ze dne 12. 2. 1940 navrhuje, aby židé ze zákona museli trvale nosit židovský odznak (hvězdu). Jinak se jim totiž daří pohybovat inkognito mezi árijci.³⁶ Tento názor nebyl nový. Požadavek na označení židů vyslovil již Josef Goebbels v roce 1938, Vůdce jej však odmítl, neboť pro taková opatření prý ještě nedozrál čas. Ani v dubnu 1941 Goebbels se svým požadavkem ještě nepochodil.³⁷ V tomto duchu také říšský protektor dlouho odmítal podobné návrhy s tím, že zavedení viditelného označení pro židy pokládá za naprosto nežádoucí; v samotné Říši se takové označení na výslovný vyšší pokyn nezavedlo, s výjimkou Generálního gouvernementu. V Protektorátu jsou však jiné podmínky a dokud nebude vyhlášen všeobecný předpis pro celou Říši, je nutno pokládat označení židů za nevhodné.³⁸ Na podobném stanovisku říšský protektor trval i v srpnu 1940, kdy okupační deník *Der Neue Tag* přinesl zprávu o postavení židů v okupovaném Polsku, kde se mimo jiné také psalo o tom, že všichni židé starší deseti let jsou povinni nosit na ruce pásku se šesticípnou hvězdou. Článek vyvolal další sérii požadavků a návrhů na označení protektorátního židovského obyvatelstva.³⁹

Prozatím však okupační orgány přikročily k jiným variantám identifikace osob židovského původu: v březnu 1940 bylo nařízeno označit občanské legitimace židů červeným písmenem „J“ a obdobné ustanovení se týkalo i spořitelních vkladních knížek. V dubnu 1941 se již při hlášení pobytu muselo uvádět, zda hlášená osoba je, či není žid. Od 17. července 1941 se pasy židů označovaly na straně vlevo 3 cm vysokým červeným písmenem „J“ a datem označení. Současně byl označen také obal pasu. V Říši se podobné opatření zavedlo již 5. 10. 1938.⁴⁰

To však nestačilo. Po napadení SSSR v létě 1941 Úřad říšského protektora doslova zavalily stížnosti oberlandrátů na údajné nevhodné chování židů: „[...] mezi židy jsou elementy, které nedbají omezení, české obyvatelstvo si toho nevšimá, úřady autonomní správy to nevidí, a když už na upozornění musejí jednat, činí tak s velkými ohledy na židy; oberlandrát musel opakovaně v takových případech požadovat uvalení trestu vězení, aby se židé udrželi v mezích [...] boj proti moskevskému režimu vyvolal mezi německým obyvatelstvem přání po zostřených opatřeních proti

35 NA, f. Ministerstvo vnitra – stará registratura 1919–1944, k. 6880, sign. 12/3/16.

36 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 576.

37 FRÖLICH, Elke (ed.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil I, Band 9*. K. G. Saur, München 1998, s. 264.

38 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 578–580.

39 Die Juden in Generalgouvernement. *Der Neue Tag*, 3. 8. 1940.

40 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 648.

židům, zejména vnější označení židů odznaky, páskami apod. [...] stále znova židé navštěvují zakázané lokály, k čemuž může docházet vzhledem k absenci zvláštního označení; bez ohledu na politické požadavky, už kvůli dodržování předpisů prosím o jejich doplnění povinností nosit označení [...] německé obyvatelstvo nechápe, jak je možné, že židé stále mohou ve vší veřejnosti konat bohoslužby v synagogách [...] ve svém chování jsou židé silně podporováni Čechy; zatímco dříve se české obyvatelstvo židů převážně stranilo, když byl zřízen Protektorát, je tomu rázem jinak, Češi začali židy jakožto pronásledované od Němců podporovat, aniž by pomysleli, že židé jsou z rasového hlediska největší nepřítel lidstva [...] každá shovívavost je židy a Čechy považována za slabost. [...]“⁴¹

Také olomoucký oberlandrát referoval ve zprávě z 13. 6. 1941 o svém rozhovoru ve věci židovské otázky s krajským vedením NSDAP, které na jeho námitky, že nelze nákupní dobu pro židy více omezit z důvodu nedostatečné kontrolní síly Gestapa a policie, navrhovalo zavést následující opatření proti židům: 1) stanovení nákupních hodin, 2) označení židů páskou, 3) vytvoření ghetta.⁴² Sám oberlandrát navrhoval opatření v tomto rozsahu: 1) označení židů páskou na rukávu, 2) odebrání rozhlasu a zákaz poslouchání rozhlasových zpráv včetně trestů těm, kteří židům umožní poslech, 3) co největší omezení dosud umožněného pohybu židů, neboť „zneužívají pohyb, který je jim dosud umožněn, tj. v rámci politických okresů, křičející a všechny vrstvy obyvatel infikují protiněmeckým nepřátelstvím. Chyby dosavadních opatření vedly k domněnce v českých kruzích, že se Říše již na energická opatření proti židům nezmůže.“⁴³

Odpověď říšského protektora oberlandrátům byla tradiční a vyzývala především k trpělivosti, neboť viditelné označení židů mělo být po dohodě s říšskými ministerstvy brzy zavedeno. Zlomovým datem se stalo 5. září 1941, kdy vyšlo (s platností od 19. září) nařízení o označování židů židovskou hvězdou. Od té doby byli židovští obyvatelé starší šesti let na veřejnosti ocejšovaní podobně jako v dobách středověku a na pohled rozpoznatelní.

Zároveň byl vydán židům zákaz bez písemného povolení opustit obvod bydliště; nesměli nosit řády a čestné odznaky. Na přechodnou dobu se také povinnost nosit hvězdu nevztahovala na židy ve smíšeném manželství, pokud jejich děti nebyly považovány za židy, a na židovky ve smíšeném manželství, pokud zůstávalo bezdětné.⁴⁴

Současně s textem nařízení obdržely podřízené protektorátní úřady seznam hlavních zákazů a příkazů, které se na označené židy vztahovaly:

Zákaz vstupu na různá místa a do sadových zařízení nebo ulic.

Zákaz návštěvy sportovních podniků.

Zákaz návštěvy plováren.

Zákaz návštěvy burz.

Příkaz používat jen určité oddíly pouliční dráhy a jiných dopravních prostředků.

Příkaz dodržování určité nákupní doby.

Zákaz změny bydliště.

Zákaz používání určitých ubytovacích podniků.

Zákaz provozovat rybářství.

Příkaz dodržování určitých návštěvních hodin peněžních ústavů a úřadů.

Zákaz používání spacích a jídelních vozů.

Zákaz opouštění bytu po 20. hodině.

41 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 513–523.

42 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 580.

43 NA, f. Úřad říšského protektora 1939–1945, k. 389, fol. 526–528.

44 Die öffentliche Kennzeichnung der Juden. *Der Neue Tag*, 17. 9. 1941.

Závěr

V oblasti diskriminace židovského obyvatelstva přinesl rok 1941 zpřísnění ve třech hlavních směrech:

Sjednocení dosud roztržštěných místních opatření, tvořících tzv. ghetto beze zdí, centrálně vydávanými nařízeními.

Omezení nebo zrušení výjimek pro židy cizí státní příslušnosti a tzv. privilegované židy (žijící ve smíšeném manželství).

Zavedení vnějšího viditelného označení pro židy. Jak napsal německo-židovský filozof Viktor Klemperer: „*Když teď byla zavedena židovská hvězda, [...] každý ohvězďovaný Žid si nosil své ghetto s sebou jako hlemýžď svůj domeček.*“⁴⁵

V některých regionech Protektorátu byly tytéž příkazy vyhlašovány již poněkolkáté; například zákaz vstupu do parků, do divadel a na plovárny platil pro židy v některých městech teoreticky již od léta 1939. Hlavní rozdíl spočíval v tom, že na počátku roku 1941 bylo židovské obyvatelstvo, definované v intencích norimberských zákonů, v hrubých rysech evidenčně podchyceno (prostřednictvím označených pasů, přidělových lístků atd.), i když důkladná a všeobecná registrace židů probíhala teprve od října 1941 v souvislosti s přípravou prvních transportů.

Všechna tato opatření v zásadě splnila účel, kterým bylo vykořenění židovských obyvatel z jejich prostředí a izolace od okolního světa, jež se později mohla o to snadněji a bez vážnějšího odporu přeměnit ve skutečnou izolaci za ostnatým drátem v nově založeném ghettu Terezín.

45 KLEMPERER, Viktor: Hvězda. In: *Židovská ročenka 5763 (2002–2003)*. Židovská obec Praha 2002, s. 149–161.